

ВЗАЄМОДІЯ ТА КООРДИНАЦІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ З ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ

INTERACTION AND COORDINATION IN THE ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES, WHICH IS AIMED TO THE DETECTION AND SOLVING CRIMES

Топчій В.В.,

доктор юридичних наук, доцент,

*професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Національного університету державної податкової служби України*

У роботі досліджені взаємодія та координація в діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та розкриття злочинів. Уточнено співвідношення категорій «взаємодія» та «координація» по відношенню до діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та розкриття злочинів. З'ясовані основні ознаки, що дозволяють відмежувати такі форми спільної діяльності у виявленні та розкритті злочинів, як взаємодія та координація. Визначено сутність взаємодії слідчого й оперативного працівника при виявленні та розкритті злочинів як комплекс узгоджених процесуальних й оперативно-розшукових дій, що спрямовані на розкриття, розслідування і запобігання злочинів. Визначено, що одним із перспективних напрямів подальших розвідок є проведення аналізу основних форм взаємодії слідчого й оперативного працівника органів внутрішніх справ у виявленні та розкритті злочинів.

Ключові слова: взаємодія, координація, слідчий, оперативний працівник, органи внутрішніх справ, виявлення та розкриття злочинів.

В работе исследованы взаимодействие и координация в деятельности органов внутренних дел по выявлению и раскрытию преступлений. Уточнено соотношение категорий «взаимодействие» и «координация» по отношению к деятельности органов внутренних дел по выявлению и раскрытию преступлений. Выявлены основные признаки, позволяющие разграничить такие формы совместной деятельности в выявлении и раскрытии преступлений, как взаимодействие и координация. Определена сущность взаимодействия следователя и оперативного работника при выявлении и раскрытии преступлений как комплекс согласованных процессуальных и оперативно-розыскных действий, направленных на раскрытие, расследование и предотвращение преступлений. Определено, что одним из перспективных направлений дальнейших исследований является проведение анализа основных форм взаимодействия следователя и оперативного работника органов внутренних дел в выявлении и раскрытии преступлений.

Ключевые слова: взаимодействие, координация, следователь, оперативный работник, органы внутренних дел, выявление и раскрытие преступлений.

In article the interaction and coordination of internal affairs bodies to identify and solve crimes is researched. The relation of categories "interaction" and "coordination" with respect to the internal affairs bodies to identify and solve crimes is clarified. The main features that allow to distinguish between such forms of joint action in identifying and solving crimes as the interaction and coordination are identified. The essence of the interaction of the investigator and operative officer in identifying and solving crimes as a set of agreed procedural and operational-search actions aimed at detection, investigation and prevention of crime is defined. It is determined that one of the promising areas for further research is to analyze the main forms of interaction investigator and operational law enforcement officers in identifying and solving crimes.

Key words: interaction, coordination, investigator, operative officer, police, identification and detection of crime.

Постановка проблеми. Відповідність форм спільної діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ завданням, що виникають у ході виявлення та розкриття злочинів, є важливою запорукою високих результатів цього виду суспільної діяльності. Одними із найбільш поширених форм такої спільної діяльності наразі є координація та взаємодія.

На цей час деякі вчені розглядають взаємодію та координацію як поняття-синоніми. Інші вчені сперечаються, яке з цих двох понять ширше. А деякі вважають, що «координація» – це організація взаємодії [1, с. 133].

Ми вважаємо, що ці поняття не можуть бути рівними одне до одного тому, що координація – це функція суб'єкта системи, а взаємодія – це принцип його діяльності, засіб зв'язку із суб'єктами інших систем. Відтак, потребують наукового аналізу ознаки, що дозволяють відмежувати такі форми спільної діяльності у виявленні та розкритті злочинів, як взаємодія та координація.

Стан дослідження. У юридичній літературі аспекти спільної діяльності підрозділів ОВС у розкритті й розслідуванні злочинів були предметом наукових досліджень у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, В.І. Василичука, В.І. Галагана, В.О. Глушкова, В.Г. Гончаренка, В.Я. Горбачевського, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, В.П. Захарова, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, А.М. Кислово, І.П. Козаченка, В.О. Коновалової, О.Є. Користіна, В.С. Кузьмічова, В.В. Лисенко, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, М.М. Михеєнка, Д.Й. Никифорчука, В.Т. Нора, Ю.Ю. Орлова, В.Л. Ортинського, М.А. Погорєцького, Б.Г. Розовського, Б.В. Романюка, М.В. Салтевського, Г.П. Середи, Є.Д. Скулиша, С.М. Смокова, С.М. Стахівського, М.П. Стрельбицького, О.Ю. Татарова, В.В. Тищенко, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, В.Г. Хахановського, П.В. Цимба-

ла, К.О. Чаплинського, С.С. Чернявського, В.Ю. Шепітька, О.Г. Шило, М.Є. Шумила, О.О. Юхна та інших.

Фундаментальні дослідження природи координації і змісту її управлінського впливу проведено О.М. Бандуркою, Ю.М. Козловим, І.Ф. Морозовим, В.М. Плішкінім.

Разом з тим в існуючих наукових працях проблема співвідношення категорій «взаємодія» та «координація» по відношенню до діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та розслідування злочинів досліджена недостатньо, чим обумовлена необхідність комплексного аналізу окресленого кола питань.

Мета статті. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена стаття, є наступні: 1. Уточнити співвідношення категорій «взаємодія» та «координація» по відношенню до діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та розкриття злочинів. 2. З'ясувати основні ознаки, що дозволяють відмежувати такі форми спільної діяльності у виявленні та розкритті злочинів, як взаємодія та координація. 3. Визначити сутність взаємодії слідчого й оперативного працівника при виявленні та розкритті злочинів. 4. Визначити перспективні напрями подальших розвідок з досліджуваних питань.

Виклад основного матеріалу. Діяльність по виявленню злочинів слід розглядати, по-перше, як ініціативне збирання оперативними підрозділами з будь-яких джерел інформації про ознаки кримінального правопорушення; по-друге, як результат цієї діяльності, що є підставою для початку досудового розслідування; по-третє, як встановлення обставин вчинення інших кримінальних правопорушень уже під час досудового розслідування шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів процесуального характеру.

У свою чергу, відносно розуміння поняття «розкриття злочину» в науці традиційно склалися два підходи розкриття злочинів: оперативно-розшуковий і кримінально-процесуальний, що обумовлені своєрідністю історичного розвитку правової системи, особливостями національного законодавства, генезисом наукових розроблень у галузі кримінально-процесу, криміналістики і теорії ОРД.

Фахівці в галузі ОРД під розкриттям злочину розуміють виявлення ознак злочину і встановлення особи, яка його вчинила. Виявити і розкрити злочин означає встановити, виявити за допомогою оперативно-розшукових сил, засобів і методів ймовірність підготовки до злочину, вчинення злочину або вчинення раніше злочинів, що маскуються, зберігаються в таємниці й тому залишаються невідомими для правоохоронних органів і громадськості [2, с. 160].

У науці кримінального процесу існують чимало підходів до розуміння поняття «розкриття злочинів». Наприклад, Х.С. Таджів вважає, що розкрити злочин – означає розв'язати два питання: чи мала місце подія злочину і хто його вчинив. Тому критерієм для визнання злочину розкритим автор називає винесення слідчим постанови про притягнення особи

як обвинуваченого (нинішній аналог – повідомлення особі про підозру) [3, с. 24]. Деякі вчені-процесуалісти переконані, що злочин можна вважати розкритим у разі, якщо встановлено всі обставини, що підлягають доказуванню [4, с. 50].

Отже, відповідно до поглядів учених на поняття розкриття злочину їх можна звести до таких чотирьох концепцій:

- розкриття злочину – поняття оперативно-розшукове та пов'язано зі встановленням особи, яка вчинила злочин;

- розкриття злочину означає встановлення даних про злочин та винних у його вчиненні в такому обсязі, що дозволяє пред'явити обвинувачення (повідомити про підозру);

- розкриття злочину – це встановлення усіх обставин предмета доказування, що є підставою для закінчення досудового розслідування та складання обвинувального висновку (акту);

- розкриття злочину охоплює весь процес кримінального судочинства, що завершується набуттям законної сили вироком суду.

За великим тлумачним словником української мови «взаємодія» означає взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджену дію між ким-, чим-небудь; з точки зору фізики – це взаємний вплив тіл та частинок, який зумовлює зміну стану їхнього руху. Взаємодіяють – перебувати у зв'язку, взаємно проявляти дію або погоджено взаємно діяти, бути у взаємодії [5, с. 85].

Усі існуючі визначення взаємодії об'єднує єдина думка, що взаємодія – це перш за все взаємний зв'язок між двома (або більше) суб'єктами (об'єктами), які здійснюють вплив один на одного. Усі суб'єкти (об'єкти) взаємодії є складовими елементами певної системи. Проте ми дійшли висновку, що вищенаведені визначення слід поділити на дві групи: взаємодія неживих об'єктів та явищ і взаємодія наділених розумом живих суб'єктів. Відмінність між ними полягає в тому, що при взаємодії неживі об'єкти та явища здійснюють безпосередній або опосередкований вплив один на одного, викликаючи при цьому нову дію (наприклад, передача енергії при контакті). А під час взаємодії наділених розумом живих суб'єктів їх діяльність цілеспрямована, осмислена, має мету. Взаємодія суб'єктів виникає не в результаті здійснення впливу один на одного, а з усвідомлення необхідності здійснення спільних дій, спрямованих на досягнення спільної мети. Під час взаємодії суб'єкти впливають на якісні характеристики один одного.

Якщо розглядати конкретно взаємодію органів внутрішніх справ у контексті науки ОРД, то взаємодія – це діяльність, що полягає в найбільш доцільному виборі й реалізації організаційних і тактичних заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для вирішення завдань боротьби зі злочинністю шляхом здійснення впорядкованих і взаємопов'язаних дій двох або більше суб'єктів. Ще більш конкретизуючи поняття і залишаючись у рамках науки ОРД, можна зазначити що взаємодія оперативних

підрозділів та органів досудового розслідування – це заснована на законі, узгоджена за цілями, місцем і часом діяльність цих суб'єктів, що здійснюється з метою попередження, розкриття та розслідування злочинів, а також розшуку злочинців. Формами взаємодії вищевказаних органів є законність, науковість, плановість, спільність інтересів, нормативність, рівність прав суб'єктів.

Багато вчених криміналістів та процесуалістів намагалися визначити поняття взаємодії слідчих та оперативно-розшукових підрозділів, і кожне з цих визначень є правильним. Відрізняються ці поняття повнотою визначення та спеціалізованою орієнтацією на певний вид діяльності.

Так, Р.С. Белкін, взаємодію суб'єктів доказування розуміє як одну з форм організації розслідування злочинів, що ґрунтується переважно на співробітництві слідчого з оперативними підрозділами, узгодженому за метою, місцем і часом; здійснюється в рамках їх компетенції з метою повного і швидкого розкриття злочинів, усебічного й об'єктивного розслідування кримінальних проваджень і розшуку злочинців, які переховуються, викрадених цінностей та інших об'єктів, що мають значення для провадження [6, с. 31].

Заслугове на увагу й думка Г.О. Усатого, який під взаємодією органів досудового розслідування та оперативних підрозділів убагає співробітництво не підлеглих один одному органів, що ґрунтується на законі, за якому вони діють узгоджено, цілеспрямовано, поєднуючи застосовувані ними засоби і способи з метою профілактики й розкриття злочинів, притягнення до кримінальної відповідальності винних, розшуку обвинувачуваних і забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочинами [7, с. 220].

Більш змістовним та сучасним, на нашу думку, є поняття взаємодії, визначене А.А. Патик. Так, взаємодія слідчого й оперативного працівника під час розкриття та розслідування злочинів – це узгоджені, такі що впливають із завдань кримінального судочинства, комплексні (процесуальні і оперативно-розшукові) дії, метою яких є розкриття, розслідування і запобігання злочинів, притягнення до відповідальності винних осіб, виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону, нормативними актами, що здійснюється при суворому розмежуванні компетенції, у межах наданих повноважень, шляхом найбільш ефективного сполучення дозволених їм заходів і матеріального забезпечення при збереженні таємниці досудового розслідування і джерел отримання конфіденційних відомостей [8, с. 67].

Цікавим є те, що С.А. Невський не поділяє думки більшості науковців щодо використання терміна «взаємодія» та вважає більш доцільним використовувати термін «співробітництво» як такий, що забезпечує внутрішній (особистісний), когнітивний, мотиваційний, рефлексивний та професійний вияв (самовираження) сторін, що спільно діють. Він вважає, що категорія «співробітництво»

більшою мірою відповідає повному й гармонійному злиттю спільних зусиль слідчого та оперативного працівника в процесі оперативного супроводження досудового розслідування та за своїм семантичним навантаженням виражає спільну діяльність, що включає в себе не лише зовнішню підтримку її суб'єктами один одного та погодженість дій між ними, а взаємне осмислення, засвоєння й реалізацію ними мети, завдань, засобів і самого процесу цієї спільної діяльності [9, с. 7–9].

Також існує наукова позиція, згідно із якою взаємодія – це процес спільної діяльності двох або більше суб'єктів, які здійснюють вплив один на одного, що змінює якісні характеристики діяльності кожного з них, та який в умовах взаємозв'язку пов'язує їх між собою для досягнення спільної мети [10, с. 26].

Це визначення є простим і його можливо використати як основу для формування інших визначень взаємодії в більш вузькому значенні, наприклад, слідчих та оперативно-розшукових підрозділів під час розкриття та розслідування.

Отже, сутність взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами полягає в такому: 1) це активна цілеспрямована діяльність слідчих і працівників оперативно-розшукових підрозділів; 2) кожен суб'єкт цієї діяльності застосовує специфічні заходи (слідчі (розшукові) дії, негласних слідчих (розшукових) дій) у межах, встановлених законом повноважень; 3) це узгоджені за місцем, часом і метою спільні дії двох чи більше суб'єктів, спрямовані на впровадження одержаних у результаті оперативно-розшукових заходів відомостей у кримінальне судочинство; 4) у спільних планах (реалізація оперативно-розшукової інформації, провадження досудового розслідування з конкретної кримінальної провадження тощо) слід передбачити комплекс негласних слідчих (розшукових) дій і слідчих (розшукових) дій у такому порядку, щоб їх проведення було несподіваним для осіб, дії яких перевіряються, їх співучасників і мало якнайбільший ефект у закріпленні процесуальним шляхом обставин, що підлягають доказуванню; 5) у процесі проведення конкретних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій слід суворо дотримуватися вимог Конституції України, чинного законодавства, принципів кримінального судочинства та оперативно-розшукової діяльності; 6) дії зазначених суб'єктів мають бути спрямовані на забезпечення введення оперативно-розшукової інформації в кримінальне судочинство за допомогою процесуальних засобів – шляхом провадження відповідних слідчих (розшукових) дій та прийняття процесуальних рішень [15, с. 138].

Відповідно до вищевказаного, можна визначити сутність взаємодії слідчого й оперативного працівника при виявленні та розкритті злочинів, яка полягає в комплексі узгоджених процесуальних й оперативно-розшукових дій, що спрямовані на розкриття, розслідування і запобігання цій групі злочинів.

У свою чергу, термін «координація» (пізньо-лат. *coordinatio*, від лат. *co...* – «префікс», що значить «спільність», «сумісність», і *ordinatio* – «упорядкування») означає узгодження, поєднання, приведення до певного порядку чи відповідно до поставлених завдань складових частин чогось (понять, дій, речей тощо). Вона є однією з головних управлінських функцій, зміст якої полягає в забезпеченні впорядкування взаємозв'язків і взаємодії між учасниками процесу управління з метою узгодження дій та об'єднання зусиль для вирішення загальних завдань. Координаційні відносини регулюються різними галузями права, а саме кримінальним процесуальним правом, адміністративним правом, цивільним правом) та розглядаються як різновид організаційних відносин, тому можуть не бути врегульовані правовими нормами й здійснюватися на основі управлінських традицій, звичаїв та організаційно-технічних правил. Існує кілька видів координації в управлінні: узгодження, ієрархічна координація, предметно-технологічна координація, штабна координація та інші. Координацію широко використовують при розробленні та виконанні цільових комплексних програм [11, с. 139].

Координація притаманна будь-якій формі організованого управління. Вона може здійснюватися за горизонталлю, між організаційно не підпорядкованими суб'єктами управління, і тоді формується організаційна структура міжгалузевого управління. Коли координація здійснюється серед підпорядкованих суб'єктів управління, вона стає однією з форм організації управлінських зв'язків у галузевому управлінні [12, с. 87].

За словником сучасної української мови координація тлумачиться: 1) як погодження, зведення до відповідності, установа взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями; 2) як узгодженість рухів, дій тощо [5, с. 453].

Відмежовуючи взаємодію від координації, слід зазначити, що остання містить у собі елемент підкорення волі координуючого органу системи, що спрямовує окрему діяльність на виконання загальних завдань, поставлених перед виконавцями. Тобто орган системи або один із взаємодіючих підрозділів, наділений владними повноваженнями щодо решти підрозділів, які йому підпорядковуються, дії яких координуються. При взаємодії суб'єкти не мають владних та підпорядкованих повноважень, та в спільній діяльності рівні між собою.

Прикладом координації є діяльність прокурора, пов'язана з наглядом за дотриманням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування. Так, у частині 2 статті 25 Закону України «Про прокуратуру» [13] зазначено: «Генеральний прокурор України, керівники регіональних та місцевих прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків, здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності».

Деталізуються владні повноваження в цій же статті Закону України «Про прокуратуру» [13] наступним чином: «Координаційні повноваження прокурори здійснюють шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора України, керівників інших правоохоронних органів і підлягає реєстрації у Міністерстві юстиції України».

Із напрацьованих практикою форм координації прокурори використовують спільні засідання колегій, координаційні та міжвідомчі наради керівників правоохоронних органів і державних органів контролю, інших суб'єктів цієї діяльності, обмін інформацією, видання спільних нормативних актів, організаційно-розпорядчих документів, інформаційних листів [14, с. 123–124].

Використання системного підходу при дослідженні результатів роботи ОВС дозволяє віднести взаємодію до найбільш розповсюдженої форми спільної діяльності органів досудового розслідування та оперативних підрозділів щодо виявлення та розкриття злочинів.

У свою чергу, виконання завдань системи координації у виявленні та розкритті злочинів покладено на відповідні координаційні інституції, які поряд з метою та завданнями діяльності є обов'язковими для системи елементами. Координаційний орган будь-якого рівня організовує функціонування відповідної підсистеми, оскільки визначає мету й завдання спільної узгодженої діяльності, окреслює шляхи їх досягнення та налагоджує (хоча б на першому етапі) взаємозв'язки між суб'єктами, визначає їх завдання і надалі контролює їх виконання. Розробленню спільних узгоджених заходів передує робота координаційного органу з комплексної оцінки аспектів соціальної практики, що стосуються проблем профілактики злочинів. Координаційна діяльність передбачає також контроль за перебігом виконання спільних узгоджених заходів та оцінювання їх результатів [14, с. 124–125].

Висновки. У роботі уточнено співвідношення категорій «взаємодія» та «координація» по відношенню до діяльності органів внутрішніх справ з виявлення та розкриття злочинів. З'ясовані основні ознаки, що дозволяють відмежувати такі форми спільної діяльності у виявленні та розкритті злочинів, як взаємодія та координація. Визначено сутність взаємодії слідчого й оперативного працівника при виявленні та розкритті злочинів як комплекс узгоджених процесуальних й оперативно-розшукових дій, що спрямовані на розкриття, розслідування і запобігання злочинів.

З урахуванням отриманих результатів основним напрямом розвитку положень дослідження слід вважати проведення аналізу основних форм взаємодії слідчого й оперативного працівника органів внутрішніх справ у виявленні та розкритті злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар Г.Ю. Особливості розслідування кримінальних справ групою слідчих з різних правоохоронних відомств / Г.Ю. Бондар // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків. – 2000. – С. 130–133.
2. Сервецький І.В. Завдання розшукового права / І.В. Сервецький // Юридична наука. – 2011. – №6. – С. 158–168.
3. Таджиев Х.С. Прокурорський надзор и ведомственный контроль над расследованием преступлений. Вопросы теории и практики / Х.С. Таджиев. – Ташкент, 1985. – 184 с.
4. Остроумов С. Критерий оценки раскрытия преступлений / С. Остроумов, С. Панченко // Социалистическая законность. – 1976. – № 9. – С. 50–53.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – К., 2003. – 1440 с.
6. Белкин Р.С. Криминалистика : проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 240 с.
7. Усатий Г.О. Взаємодія оперативних та слідчих підрозділів податкової міліції під час проведення слідчих дій / Г.О. Усатий // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 3. – С. 220–228.
8. Патик А.А. Засади взаємодії слідчих та оперативно-розшукових підрозділів при розкритті й розслідуванні майнових злочинів / А. А. Патик // Науковий вісник. – 2010. – № 3. – С. 241–248.
9. Невский С.А. Взаимодействие следователей и органов дознания при расследовании преступлений / С.А. Невский, Е.А. Сычев // Российский следователь. – 2003. – № 9. – С. 7–9.
10. Кузьмічов В.С. Слідча діяльність : характеристика та напрями удосконалення : [монографія] / В.С. Кузьмічов, Ю.М. Черноус. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2005. – 448 с.
11. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ : [підручник] / [В.М. Плішкін] ; за ред. канд. юрид. наук Ю. Ф. Кравченка. – К. : НАВСУ, 1999. – 702 с.
12. Литвинов О.М. Адміністративно-територіальна координація діяльності суб'єктів профілактики злочинів в Україні на місцевому рівні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О.М. Литвинов. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 200 с.
13. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. // Голос України. – 2014. – № 206.
14. Черней В.В. Координація діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинним посяганням на небанківські фінансові установи в Україні / В.В. Черней // Науковий вісник НАВСУ. – 2013. – № 1. – С. 121–127.
15. Душейко Г.О. Деякі аспекти вдосконалення організації взаємодії у процесі розкриття злочинів / Г.О. Душейко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1998. – № 2(4). – С. 138–144.